

UOT 631.525

Azərbaycanın Nadir və Nəslə Kəsilməkdə Olan Ağac və Kol Bitkilərinin İntroduksiyasının Qısa Tarixi

E.O. İsgəndər

Məqalədə mədəni şəraitdə aqac və kol bitkilərin istifadəsinin tarixindən bəhs edilir. Eyni zamanda mühtəlif şəhər də kəndlədə, park və bağlarda Azərbaycan florasından olan aqac və kol və bitkilərinin inrodukaiyası haqqında məlumat verilir.

Ağac və kol bitkilərinin introduksiya edilməsi qədim tarixə malikdir. Keçmişdə ağac və kol bitkilərinin introduksiyasını həvəskar insanlar plansız şəkildə həyata keçirirdilər. Belə ki, varlı insanlar, o cümlədən ticarətçilər müxtəlif yer və ölkələrdən bitkilər gətirib öz həyət və bağçalarına əkirdilər. Ədəbiyyat məlumatlarına (Nesterenko, Strepkova, 1949) əsasən demək mümkündür ki, adi nar bir neçə min il bundan əvvəl yabanı nar şitilliklərindən götürülüb insanların yaşadıkları ərazilərin yaxınlığında əkilmişdir. Qədimdə insanlar öz məqsədləri üçün bir bitkini bir yerdən başqa yerə köçürmüş və istifadə etmişlər. Belə ki, Roma tarixçisi Pqinit göstərir ki, nar bitkisi universal müalicə vasitəsi kimi istifadə edilirdi. Hind ədəbiyyatlarında isə nar şirəsindən hemofiliya xəstəliyinin müalicəsində istifadə olunduğu qeyd edilir. Yunan yazıçısı Dioskorid qeyd edirdi ki, nar şirəsindən şərab, Misir ədəbiyyatlarında isə ondan yaxşı şirələrin hazırlanma məsələlərindən danışılır. Bizim eradan 1600 il əvvəl Misirdə fəronların VIII sülaləsi zamanında *Mimusops* ağacı sitayiş olunan bitki hesab olunduğu üçün geniş istifadə edilmişdir. Makedoniyalı İskəndər öz istilaları zamanı Avropa ölkələrinə bir sıra yeni bitki növlərini- şaftalı, ərik və s. gətirdi.

Qədimdə insanların səyahətləri ilə bağlı bitkilər bir yerdən başqa yerə aparılmışdır. Ceyms Kuk (1729-1779) Sandviç və Pasxi adalarını aşkar edərkən orada yayılmış bəzi bitkiləri toplayaraq Avropaya gətirmişdir. Kukdan sonra isə bu introduksiya işlərini Pasxi adasında tanınmış dənizçi Laperuz XVIII əsrin sonlarına qədər davam etdirmişdir. Sonralar müxtəlif yerlərin kəşfi ilə əlaqədar XVI-XVII və əsas etibarlı ilə XVIII əsrdə Avropaya müxtəlif mənşəli bitkilər gətirilmiş və introduksiya edilmişdir.

Bir sıra ölkələrin kəşfində, oradan digər yerlərə bitkilər aparılmış, kor-təbii iintroduksiya edilmişdir. Həmişə, introduksiya olunan bitkilər maddi maraq baxımından insanları özünə cəlb etmişdir. Bəzi ədəbiyyat məlumatlarına görə 4000 il bizim eradan əvvəl ilk introduksiya olunmuş bitkilərdən qızılgül və şanagülləni misal çəkmək olar. Bizim eradan bir əsr əvvəl Kolumella öz yazısında 17 növ dekorativ kənd təsərrüfatı bitkiləri haqqında söhbət açır. Keçmiş SSRİ-də bitkilərin introduksiyasına aid məlumatlar çox az rast gəlinir. Vaxtilə taciklər Məkkədən *Pinus prutia Ten.* toxumlarını Hissar rayonuna gətirmiş, hal-hazırda bu bitkilərin boyu 30 metrədən artıq olmuşdur. Bu xalq tərəfindən bitkilərin introduksiyasına dair bir misaldır. XVII əsrdə Moskvada Zaqor

monastrında bir sıra ağac növlərini (tut və s.) yaydılar. 1713-cü ildə I Pyotr Peterburqda Aptekos bağını saldırdı. Sonra XVIII əsrin əvvəllərində I Pyotr tərəfindən rus meşə təsərrüfatı idarəsi yaradıldı. Ağac bitkilərinin introduksiyası üçün XIX əsrin ortalarında tanınmış botanik A.N. Krasnovun rəhbərliyi ilə ekspedisiyalar təşkil olundu (1894,1898-1899,1909 və s.). Bu ekspedisiyalarda aqronomlardan İ.Kliqen, Q.Q.Spetkov və başqaları iştirak edirdilər. Belə ekspedisiyalarda subtropik bölgələrdən bitkilər gətirildi və rayonlaşdırılaraq introduksiya edildi (Qurskiy, 1957). 1870-ci ildə Kənd Təsərrüfatı Akademiyasında dendroloji park yaradıldı. Buraya 200 növdən çox ağac və kol bitkiləri introduksiya edildi.

Ədəbiyyat məlumatlarına (Qurskiy, 1957) əsasən demək mümkündür ki, meyvə bitkilərinin dekorativ bitkilərə nisbətən kulturada istifadə edilmə tarixi daha qədimdir. Çində Marko Polo qeyd edir ki, yaşıllaşdırma məqsədilə XIII əsrdə bəzi bitkilərdən istifadə edilmişdir. Qərbi Avropa ölkələrində isə XVI əsrdən tez olmayaraq, o cümlədən Aralıq dənizi ölkələri də daxil olmaqla təxminən bu dövrlərdə bitkilərdən yaşıllaşdırma işlərində geniş istifadə edilmişdir.

XVIII əsrin ortalarında Qafqazın Qara dəniz sahillərində, o cümlədən Soçi, Suxumi və Batumidə park və bağlar yaradıldı. Buralarda bir sıra qiymətli ağac və kol bitkiləri introduksiya edildi.

Müxtəlif ölkələrdə bitkilərin introduksiyasında, xüsusi tədqiqat üsulları mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Ağac bitkilərinin introduksiyasının tarixini öyrənərkən bəzi bitkilərin qədimdə gen mərkəzini müəyyən etmək çətinlik yaradır. Məsələn, zeytunun, şərq çinarının, yunan qozunun, şərq tuyasının və başqa növlərin vətəni ayırd etmək çətinidir. Misal üçün, *Platanus orientalis* L. Azərbaycanda Zəngilan rayonunun Bəsitçay qoruğunda təbii yayılmışdır. Bu bitkinin Azərbaycanla yanaşı Tacikistanda Hissar vadisində, Yunanıstanda, Türkiyədə, Suriyada, Livanda və başqa yerlərdə təbii yayılması aşkar edilmişdir. Ölkəmizdə bitkilərin introduksiyası işlərinin aparılması çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Azərbaycan bir sıra müxtəlif qiymətli bitkilərin əsas vətəni olmuşdur. Belə ki, o dövrdə burada bir sıra meyvə bitkiləri yetişdirilmişdir. Bunlardan Xəzər dənizi sahillərində narın, adi üzümün, əncirin və s. bitkilərin olması bunların qədimliyini sübut edən dəlillərdəndir. Keçmiş Sovetlər ölkəsinin florasında 18000-20000 növün olması qeyd edilmişdir. Yabanı və mədəni halında olan növlərin 15000-17000-i aborigendir. Ölkəmizdə olan bir sıra bitki növləri başqa ölkələrə ilkin material kimi aparılmış və introduksiya edilmişdir. Məsələn, müasir dənli bitkilərdən arpa, buğda, vələmir Zaqafqaziya respublikalarından, o cümlədən Azərbaycandan aparılaraq introduksiya edilmişdir. XIX əsrin əvvəllərində bir sıra ekspedisiyaların təşkil olunması ilə əlaqədar keçmiş SSRİ respublikalarında, Azərbaycanda daxil olmaqla çoxlu miqdarda introduksiya materialları toplanmışdır. Belə ki, N.N. Kuleşova Azərbaycanda 1926-cı illərdə 1200, P.A.Lubensa 1955-ci ildə Qafqazda, M.S.Kolikov və Şebalina 1951-1955-ci illərdə Altayda ilkin materiallar topladı.1958-ci illin əvvəllərində Ümumittifaq Elmi Tədqiqat Bitkiçilik İnstitutunda 139926 ədəd bitki nümunəsi toplanmışdı. Bunlardan 135371 ədədi- canlı material, qalanları isə herbarium fonduna daxil edilmişdir. 1960-cı ildə meyvə bitkilərindən 9430, subtropik bitkilərdən 1394, dekorativ bitkilərdən isə 3153 ədəd canlı əkin materialı kimi istifadə edilmişdir. Bitkilərin introduksiyası ilə elmi-praktiki olaraq əsasən 1931-ci ildən başlandı. Bu məqsədlə müxtəlif yerlərdən gətirilmiş 1063 növü əhatə edən 17320 ədəd bitki toplanmışdır. Bu nümunələr müxtəlif ekoloji floristik və iqlim zonalarına görə paylanmışdır. Belə zonalar 1-ci tundra, 2-ci şimalın iynəyarpaqlı meşələri, 3-cü enliyarpaqlı meşənin mülayim iqlimi, 4-cü çöl, 5-ci səhra və yarımsəhra, 6-cı enliyarpaq tropik meşə, 7-ci tropik seyrək meşə, 8-ci quru və rütubətli

subtropika, 9-cu rütubətli tropika. Azərbaycan da bu məqsədlə Bakı, Mərdəkan və Lənkəran 5 və 8-ci zona kimi götürülmüşdür.

Azərbaycanda, eləcə də digər respublikalarda introduksiya işlərinin nə vaxt başladığını demək bir qədər çətindir. Ədəbiyyat məlumatlarına (Bazilevskaya, 1964) əsasən qeyd olunur ki, keçmiş SSRİ respublikalarında yeni bitkilərin gətirilməsi əsasən qonşu ölkələrdən ticarət əlaqələri, səyahətlər nəticəsində həyata keçmişdir. Ümumiyyətlə demək olar ki, introduksiya işləri Azərbaycanda əsasən XIX əsrin II yarısından sonra başlamışdır. Belə ki, Bakıda 1880-ci ildə bu sahə 20,2 hektara çatmışdır. Sonralar Bakıda bir sıra parklar salınmağa başlamış bunlardan 1870-1880-ci illərdə salınmış «Villa Petrolea»-nı (Nizami parkı) göstərmək olar. Burada hələb şamı, tut, qarağac, sərv ağaclarının yaşlı nümunələri indi də parkda qorunub saxlanılmışdır. Nadir bitkilərdən olan Şərq çınarı Azərbaycanda əsasən dinə sitayiş olunan yerlərdə, məscidlərin həyətlərində, pirlərin yanında, kölgəsinə görə əkilib becərilirdi. Planlı introduksiya işləri aparmaq üçün 1926-cı ildə N.İ.Vavilovun təşəbbüsü ilə Ümumittifaq Təcrübi Botanika və yeni bitkilər İnstitutunun Şərqi Zaqafqaziya (Mərdəkan) filialı yaradılmışdır. 1934-cü ildə Bakı Nəbatat Bağının təşkilindən sonra introduksiya işləri planlı və elmi şəkildə aparılmağa başlanmışdır. 1938-ci ildə ədəbiyyat məlumatlarına görə (Kovalskaya-İlina, 1938) Bakının yaşıllaşdırılmasında 19 növ bitkidən istifadə edilmişdir. P.A.Şutov və S.Q.Ələkbərovun (1962) məlumatlarına görə 1960-cı ildə Mərdəkanda 400 növdən artıq ağac bitkiləri introduksiya edilmişdir. İntroduksiya olunan bitkilərdən 187 növü öyrənilmiş və nəticədə məlum olmuşdur ki, bu növlərdən yalnız 67 növü Abşeron üçün perspektivli hesab oluna bilər. Bu bitkilərdən bir neçə növü indi Azərbaycanın nadir bitkilər siyahısına daxil olan ağac və kol bitkiləri idi. Azərbaycanda adi narı insanlar həm meyvələrinə, həm də dekorativliyinə görə əkilib becərilirdilər. Adi nar keçmiş SSRİ respublikaları içərisində ilk dəfə Azərbaycanda kulturada daha geniş istifadə olunmuşdur. P.V.Kovalskaya-İlinanın (1938) verdiyi məlumata görə Bakının yaşıllaşdırılmasında 18 növ və hər bir növdən 1000 nümunə istifadə edilmişdir. Abşeronda introduksiya işləri əsasən II dünya müharibəsindən sonra daha geniş vüsət aldı. İnqilabdan əvvəl botaniklər əsasən bitkilərin sistematikasını və coğrafiyasını ilə məşğul olurdular. Sovet zamanında isə belə tədqiqat işləri öz istiqamətini canlı bitkilərə, yəni bitkilərin introduksiyasına yönəltdi və bu istiqamətdə də Mərkəzi şəhərlərdə botanika bağları yaranmağa başladı, yeni oduncaqlı bitkilər introduksiya olundu. Bu botanika bağlarından 1840-cı ildə salınmış Suxumi hərbi-botanika bağını, 1845-ci ildə Tiflis, 1912-ci ildə Batumi 1926-cı ildə Mərdəkan dendrarisi və 1934-cü ildə yaradılmış hazırkı Mərkəzi Nəbatat bağını göstərmək olar. Abşeronda 1930-cu ildə 160 növə yaxın ağac və kol bitkiləri introduksiya olunmuşdu. Bu bitkilər içərisində Azərbaycanın, eləcə də Qafqazın «Qırmızı Kitab»ına düşən nadir bitkilər var idi. Botanika İnstitutunun nəzdində olan 1930-cu illərdə mədəni bitkilərin introduksiyası şöbəsində xeyli sayda elmi əməkdaş var idi. Bu əməkdaşlar çoxlu sayda bitki növləri gətirib introduksiya etmişlər. Bitkilərin introduksiyası ekoloji-floristik və iqlim zonalarına görə yerinə yetirilirdi. V zonanın, yəni səhra və yarımsəhra mərkəzlərindən biri də Mərdəkan seçilmişdi. 1930-cu illərin əvvəllərində buraya 700-ə yaxın ağac və kol bitkiləri introduksiya olunmuşdu. Bu bitkilər içərisində adi nar, əncir, innab, xurma, şərq çınarı, itburnu, tut ağacı və s. növlər var idi. İnsanlar şərq çınarını məscidlərin, meydanların yanında çoxillik kölgəsalan bitki kimi bu yerlərdə əkirdilər. Nar bitkisini dekorativ meyvəverən bir bitki kimi həyətlərdə, parklarda əkirdilər. Qızılgül bitkisini dekorativ bir bitki olaraq, onun ləçəklərinin suyunu və mürəbbəsini hazırlayırdılar. İnsanlar öz məqsədlərinə çatmaq üçün bitki növlərini introduksiya etməyə başlamışdılar.

1923-cü ildə Bakıda ilk dəfə dekorativ ağac və kol bitkilərinin yetişdirilməsi üçün şitillik təşkil edildi və Eldar şamı Abşeronda ən çox əkilən bitkilərinin biri idi.

Nadir bitkilərdən olan əncir, nar, qafqaz xurması, şərq çınarı, yunan qozu və s. kulturaya keçməsinin tarixi çox keçmişlərə gedib çıxır.

Bizim eranın I əsrində artıq 23 sort əncirin, V əsrdə isə 29 sortu qeydə alınmışdı. Rusiyada inqilaba qədər bu bitkinin çoxaldılması ilə məşğul olmamışlar. Bu iş inqilabdan sonra geniş vüsət almışdır. Adi əncir Orta Asiya respublikalarında kulturada bizim eranın XV-XVI əsrlərində, Azərbaycanda isə əncir XVI əsrin axırları, XVII əsrin əvvəllərində kulturada istifadə edilməyə başlanmışdır. Əncir bitkisinin vətəni Kiçik Asiyanın cənubi-qərb hissəsi hesab olunur. 4000 ildən artıqdır ki, əncir isti iqlimi olan bölgələrdə mədəni arealını artırmaqdadır, hal-hazırda incirin 500-dən çox sortu məlumdur. Rusiyada çar hökuməti qurudulmuş əncir qurusu almaq üçün başq ölkələrdən ildə 1 milyona qədər qızıl pul xərcləyirdi. Sonradan keçmiş SSRİ respublikalarında incirin istifadəsi genişlənməyə başlamış, 1950-ci illərdə onun sahəsi 5743 hektara çatmışdır.

Azərbaycanın nadir bitkilərindən olan Qafqaz xurmasının introduksiya tarixinə diqqət yetirdikdə görürük ki, keçmişdə insanlar bu bitkinin yetişdirilməsi ilə məşğul olmuşlar. A.N. Kriştofoviç (1933) qeyd edir ki, Qafqaz xurması təbaşir dövründə məlum idi. Qafqazda xurma cinsi ilk dəfə 1902-ci ildə D.V.Qolubyatnikov tərəfindən qazıntı halında Dərbənd şəhəri yaxınlığında tapılmışdır (Slavkina, 1954). Bu bitki Bakıda Mərkəzi Nəbatat bağına ilk dəfə 1964-cü ildə Lənkərandan gətirilərək introduksiya edilmişdir. Dünyada mövcud olan 200 növ xurmanın Azərbaycanda ancaq bir növü, Qafqaz xurması təbii halda bitir. Azərbaycanda bu bitki Lənkəran rayonunda, Quba-Xaçmaz zonasında dəniz səviyyəsindən təxminən 500 m-ə qədər yüksəklikdə yayılmışdır. Hal-hazırda demək olar ki, Azərbaycanın bütün rayonlarında bu bitkidən mədəni halda becərilir və ondan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilir.

Azərbaycanın nadir bitkilərindən olan nar mədəni şəraitdə yetişdirilməsi də çox qədim tarixə dayanır. Belə ki, Roma tarixçisi Pliney yazır ki, nar hərtərəfli müalicədə istifadə olunan bitkilərdən biridir. Orta əsrlərdə nardan istifadə haqqında bir çox mənbələrə rast gəlinir. O zamanlar narın mədəni şəraitdə becərilməsi geniş vüsət almışdı. Yunan yazıçısı Dioskorid yazır ki, bizim eranın birinci əsrlərində nar şirəsindən şərab hazırlanırdı. Narın yayılması mədəni şəraitdə əsas Zaqafqaziya və Orta Asiyada geniş olmuşdur. Ümumiyyətlə keçmiş SSRİ respublikaları içərisində adi narın təbiətdə yayılması ən çox Azərbaycanda rast gəlinir.

Lənkəran zonasında yayılan qızılağac bitkisinin kulturaya keçməsi tarixinə nəzər salanda məlum olmuşdur ki, bu təxminən XIX əsrin axırlarına təsadüf edir. Bu bitkinin kulturaya keçməsinin əsas məqsədi meşəçilik işləri, elmi işlər və s. ilə əlaqədar olmuşdur. Qızılağac çay sahillərində bitdiyi üçün ondan şillərin bərkidilməsində istifadə edilmişdir. Azərbaycanda ürəkvariarpaq qızılağac Mərkəzi Nəbatat bağına ilk dəfə 1959-cu ildə Əlizadə M. tərəfindən introduksiya edilmişdir. Ümumiyyətlə, aparılan tədqiqat işləri göstərir ki, şərq ölkələrində bitkilərin kulturaya keçməsi qərb ölkələrinə nisbətən daha tez olmuşdur. Hal-hazırda AMEA Mərkəzi Nəbatat Bağında öyrənilən bitkilərdən həm də Azərbaycan, eləcə də Qafqaz florasına daxil olan, nadir və nəslə kəsilməkdə olan 100 növdən artıq oduncaqlı bitkinin 60 növündən çoxu introduksiya edilmişdir. Ümumiyyətlə isə dünyanın müxtəlif ölkələrindən 1000 növə yaxın ağac və kol bitkisi Mərkəzi Nəbatat Bağında toplanmışdır. Bura əsasən Şərqi Asiyadan, Uzaq Şərqdən, Şimali Amerikadan, Qafqazın müxtəlif bölgələrindən, Aralıq dənizi

ölkələrindən və digər yerlərdən bağın əməkdaşları tərəfindən və başqa yollarla gətirilib introduksiya edilmişdir.

Bu bitkilər içərisində mühüm əhəmiyyət kəsb edən növlərdən biri də şərq çinarıdır.-*Platanus orientalis* L. A.A. Grossheym (1940) və İ.S. Səfərovun (1981) məlumatlarına görə bu növ təbaşir dövründə meşələrdə geniş yayılan bitki növlərindən biri olmuşdur. Roma imperatorluğu zamanı Teofrast şərq çinarını bizim eradan əvvəl 390-395-ci illərdə yetişdirmişdi. Siciliya adalarında Denis Tipan çoxlu sayda çinar bitkisi əkməmişdi. Fransada, İngiltərədə XIX əsrin ortalarında yetişdirilməyə başlamışdı. Azərbaycanda çinar qədim zamanlardan bəri mədəni şəraitdə becərilir. Hal-hazırda 1000-2500 yaşlı çinarlara Azərbaycanın şəhər və rayonlarında rast gəlmək mümkündür.

Tədqiqat obyektinə aid olan bitkilərin Abşeronda introduksiya tarixini araşdırarkən ədəbiyyat məlumatlarından aşkar edilmişdir ki, bu bitkilərin bir qisminin mədəni şəraitdə becərilməsi çox qədim tarixə malikdir.

A.D.Strebkova (1935) göstərir ki, XIX əsrin əvvəllərində Bakı və onun ətraf kəndlərində 460 növ bitki var idi və bu bitkilər içərisində mədəni şəraitdə yetişdirilən 2 növü, nar və innab xüsusi yer tuturdu.

Abşeronda 1929-30-cu illərdə park və bağlarda nadir bitkilərdən *Albizia julibrissin* Durazz., *Zelkova carpiifolia* (Pall.) Dipp., *Hedera pastuchowii* Woronov, *Diospyros lotus* L., *Punica granatum* L., *Platanus orientalis* L., *Quercus castaneifolia* C.A.Mey., *Hippophae rhamnoides* L., *Rhus coriaria* L., *Cerasus avium* (L.) Moench. *Ficus carica* L., *Buxus hyrcana* A.Grossh., *Lauracerasus officinalis* M.Roem., *Juglans regia* L., *Ilex hyrcana* Poyark., *Juniperus sabina* L., *Taxus baccata* L., *Gleditsia caspia* Desf., *Pinus eldarica* Medv.və s. nadir bitki növləri var idi. Həmin illərdə tədqiqatçılar və həvəskarlar bu bitkilərin dekorativliyini nəzərə alaraq onları introduksiya etməyə başlamışlar. Sonradan introduksiya işləri məqsədli olaraq tədqiqatçı alimlərin diqqət mərkəzində olmuş və bitkiləri təbiətdən canlı və toxum halında Nəbatat bağlarına, park və bağçalara əkməşlər. Bunun kimi tədqiqat işləri indi də davam etdirilməkdədir. Bunlar da Azərbaycanın nadir və nəsli kəsilməkdə olan bitkilərin genofondunun qorunub saxlanmasına və nəsillərinin kəsilməsinə təkan verən amillərdən biridir.

Tanınmış dendroloq B.M.Bortkeviç XIX əsrin sonlarında 200-dən çox ağac bitkilərini park və bağçalarda yaşıllaşdırmada istifadə etdi. Bu illərdə Bakı şəhərinin görünüşü yaşıllaşdırma nəticəsində xeyli dəyişdi və xüsusi görünüş aldı. Əsas etibarlı ilə burada çılpaqtoxumlular istifadə edildi. 1925-1930-cu illərdə introduksiya işləri botanika institutları, o cümlədən Nəbatat bağına dünyanın müxtəlif yerlərindən gətirilmiş ağac və kol bitkilərini introduksiya edildi. Ümumittifaq institutu nəzdində olan Mərdəkan Dendrarisi 1926-cı ildə yaradılmışdır. Bu sahə 1805-1920-ci illərdə neft milyonçusu Murtuza Muxtarovun bağı olmuşdur. 1930-cu Mərdəkan Dendrarisi Ümumittifaq bitkiçilik institutunun tərkibinə onun bir şöbəsi kimi keçirildi. 1936-cı ildə quru subtropik bitkilərin təcrübə stansiyası adını aldı. 1944-cü ildə Bağçılıq Üzümçülük və Subtropik bitkilər institutunun elmi eksperiment bazası oldu. 1960-cı ildə Mərdəkan dendrarisi Botanika institutunun tərkibinə verildi. Burada Vavilov N.İ. (1926), Kosteçkiy N.D.(1934), Strebkova A.D (1935), Hacıyev A.Ş. (1952), Şutov P.A., Ələkbərov S.Q. (1934) və başqa görkəmli alimlər tərəfindən yeni ağac bitkiləri gətirilib introduksiya edilmişdir. 1966-cı illərdən sonra Məmmədov F.M., Ağamirova M.İ., Abbasov R.M., Quliyev K.M., Məmmədov T.S. və başqaları tərəfindən Mərdəkan dendrarisinə introduksiya edilən bitkilərin içərisində Azərbaycanın nəsli kəsilməkdə olan ağac bitkiləri də vardır.

XIX əsrin ortalarında Abşeron tədqiqatçıları, həvəskarlar, zənginlər və ticarətçilər tərəfindən ekzotik ağac və kol bitkiləri gətirilməyə başlandı. Əsas məqsəd həyətlərin, bağların və s. yerlərin gözəlləşməsi və ya bəzədilməsindən ibarət olmuşdur. Bu bitkilərdən əncir, heyva, nar, armud və digər bitki növləri olmuşdur. XVIII-XIX əsrlərdə Abşeronda zeytun yetişdirilməyə başladı və indiyə qədər bu proses davam edir. Bakıda neft sənayesi sahələri olması baxımından P.V.Kovalskaya-İlina (1938) göstərir ki, Qubernator bağında aylant, şeytan ağacı, zeytun, dəmir yolu vağzalının ətrafında tut, kağız ağacı, daş palıdı və s. kimi bitki nümunələri xüsusi gözəllik verir.

1923-cü ildə Bakıda ilk ağac və kol bitkilərinin yetişdirilməsi üçün şitillik yaradıldı və 1924-cü ildə Eldar şamını Mərdəkan şitilliyində çoxaltmağa başlamışlar. A.Ş.Hacıyev tərəfindən 1944-1947-ci illərdə Abşeron palıdı, şeytanağacı, pittosporum və başqa bitkiləri introduksiya edilmişdi.

Bakıda Nəbatat bağı yaradıldıqdan sonra introduksiya işləri daha geniş vüsət aldı. Ədəbiyyat məlumatlarına görə (Əliyev, 1959) 1957-ci ildə botanika bağında 637 növ ağac və kol bitkisi introduksiya edilmişdir. Müəllif öz əsərində göstərir ki, Qafqazdan, o cümlədən Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrindən 100-ə qədər ağac və kol bitkiləri gətirilib əkilmişdir. Bu bitkilər içərisində Azərbaycanın nadir bitkiləri də var idi. Hal-hazırda AMEA Mərkəzi Nəbatat bağında 1000 növdən artıq ağac və kol bitkiləri introduksiya edilmişdir ki, bunun 100 növə yaxını qorunmağa ehtiyacı olan bitkilərdir. (İskəndərov, 1993). Mərkəzi Nəbatat bağında introduksiya ilə məşğul olan dendroloqlardan Prilipko L.İ., Bandin A.P., Ə.Q.Əliyev, Əlizadə M., Əliyev M.M., Əliyev A.R., Əliyev H.Ə., Səfərov İ.S., Ağamirov Ü.M., Quliyev K.M., Məsiyev Ə.M., Qurbanov M.R., Kazımova T.Q., İsgəndərov A.T., Məmmədov F.M., Ağamirova M.İ.Həsənova, X.B.Mehdiyev T.A., Zeynalov Y.M., İsgəndər E.O. və b.tərəfindən respublikanın və eləcə də müxtəlif ölkələrin fərqli bölgələrindən ağac və kol bitkiləri gətirilmiş və Mərkəzi Nəbatat bağına introduksiya edilmişdir. Bu bitkilər içərisində 50 növdən artıq Azərbaycanın «Qırmızı kitab»ına düşən ağac və kol bitkiləri vardır. (İsgəndər, 1987, 1991)

Abşeron tədqiqatçıları tərəfindən gətirilən bitkilər Avropa, Yapon, Çin, Şimali Amerika, Aralıq dənizi, Qafqaz, Orta Asiya, Avstraliya mənşəli növləri kimi qruplara bölünmüş və uzun illərdir ki, buranın iqliminə alışaraq böyümə və inkişafını davam etdirirlər.

Hal-hazırda AMEA Mərkəzi Nəbatat Bağında Qafqaz florasına daxil olan 100-dən artıq ağac və kol bitki növü introduksiya olunmuşdur. İntroduksiya olunan bu bitkilərin yarısından çoxu Azərbaycanın nadir bitkiləridir. Bu bitkilər *ex situ* şəraitində normal böyüyüb inkişaf edir, çiçəkləyib meyvə verirlər.

ƏDƏBİYYAT

- Алиев А.Г.** (1959) К итогам интродукции древесных и кустарниковых в Баку. Бюл. ГБС АН ССР, вып. 35, Москва: 9-13
- Базилевская Н.А.** (1964) Теория и методы интродукции растений. Изд. МГУ, Москва: 197
- Вавилов Н.И.** (1937) Задачи науки в деле освоения природных растительных богатств Азербайджанской ССР. Субтропические культуры Кавказа. М.-Л.: 216
- Вавилов Н.И.** (1926) Центры происхождения культурных растений. Тр. по прикл. Ботан. Генет. и селекции, т. 16, № 2, М.: 248
- Вавилов Н.И.** (1936) Основы интродукции растений для субтропиков СССР. Тр. ВАСХИНИЛ, вып. 22, с. 2, М.-Л.: 60

- Гаджиев А.Ш.**(1952) Деревья и кустарники садов и парков города Баку. изд-во АН Азерб. ССР, Баку: 133
- Гроссгейм А.А.** (1940) Реликты восточного Закавказья. Изд-во Аз.- ФАН, Баку: 42
- Гурский А.В.** (1957) Основные итоги интродукции древесных растений в СССР. Изд. АНССР: 289
- Искендеров Э.О., Мамедова Ш.А.** (1991) Падуб колюченосный в Бакинском Ботаническом саду. Всесоюз. Конф., Киев: 96-97
- Искендеров Э.О.** (1993) Оценка перспективности интродукции редких исчезающих древесных видов Кавказа в условиях Апшерона. Бюл. ГБС, Москва: 124-130
- Ковалевская-Илина П.В.** (1938) Декоративные насаждения г.Баку. Тр. БИН, т. 3, Баку: 53-136
- Криштофович А.Н.** (1933) Палеоботаника. ОНТИ, М.-Л.: 326
- Костецкий Н.Д.** (1934) Использование стран - аналогов для зеленого строительства Азербайджана. Тр. Аз. ОЗФАН ССР, т. 4, Баку: 56-68
- Краснов А.Н.** (1898) Чайные округа субтропических областей Азии. Вып. I-II, СПб, 618
- Нестеренко Р.А., Стерепкова А.Д.** (1949) Гранат. Изд. Селхозгид, Москва: 55
- Славкина Т.И.** (1954) Материалы к биологии хурмы. Изд. АН Уз.ССР, Ташкент: 103
- Сафаров И.С.** (1981) Платан восточный, орех грецкий, их значение в озеленение и лесонасаждениях. Азерб. Государственное изд-во, Баку: 58
- Сафаров И.С.** (1978) Субтропические леса Тальша. Элм, Баку: 15-30
- Стерепкова А.Д.** (1935) Культурная древесная растительность Абшеронского полуострова. Тр. Азерб. отделение Закавказ. Филиала, т. 6, Баку: 187-215
- Шутов П.А., Алекперов С.Г.** (1962) Итоги интродукции и испытания субтропических древесных и кустарниковых пород (экзотов) на Апшероне. Тр. Аз.НИИ садоводства, виноградарства и субтроп-х культур, т. 6, Баку: 77-112

Э.О.Искендер

Краткая История Интродукции Редких и Исчезающих Видов Деревьев и Кустарников Азербайджана

В статье приводится история использования деревьев и кустарников в культуре. Дается информация об интродукции деревьев и кустарников из флоры Азербайджана в различных городах и селах, парках и садах. Также представлены данные об интродукции некоторых видов растений, впервые интродуцированных в Центральный Ботанический Сад НАН Азербайджана и Мардакянский дендрарий.

E.O.Iskender

Brief History Introduction Rare and Disappearing Kinds of Trees and Bushes of Azerbaijan

Trees and bushes used in culture are discussed in the article. The data about introduction of trees and bushes of flora of Azerbaijan in various cities and villages, parks and gardens of Azerbaijan are given. The data about introduction of some species of plants for the first time introduced in Central Botanical Garden of ANAS and Mardakan arboretum also are submitted.